

Seyda Xaqani qızı Rüstəmov¹

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ COĞRAFIYA TERMINLƏRİNİN SEMANTİK ÜSULLA YARANMASI

Milli termin yaradıcılığının ədəbi dilə əsaslanması şübhəsiz ki, terminlərin asan başa düşülməsinə, tələffüzünə və tez yadda qalmasına xidmət edir. Ayrı-ayrı sahələrdə olan yeniləşmə dildə də yeni anlayış və məfhumların adlanmasına səbəb olur.

B.Çobanzadə yazır ki, elmin vətəni yoxdur, insan fikirləri arasında beynəlmiləl, cahani olaraq doğulan birinci əsər elmdir. Dünyanın hər yerində faydalı və doğru olmayan fikir elmi sayıla bilməz. Bu elmin dili cahani və beynəlmiləl olmalıdır. Bugünkü elmlərdə isə cahanilik dildə də özünü göstərməkdədir.

Müasir dövrdə terminoloji leksikanın zənginləşməsi prosesi daha sürətlə gedir. Bu, hər şeydən öncə, ayrı-ayrı sahələrdəki yeniləşmənin dildə təzahürü ilə bağlıdır.

1926-cı ildə keçirilmiş türkoloji qurultayda türk dillərinin terminoloji məsələlərinin müzakirəsi zamanı qeyd olunurdu ki, yeni anlayışları adlandıran terminlərin yaranması üçün türk dillərinin müraciət etdiyi üç əsas baza mövcuddur. Bunlardan biri ümumtürk, ikincisi ərəb-fars, üçüncüsü isə Avropa dilləri bazasıdır. İndi vəziyyət xeyli dəyişib, söhbət iki bazadan, yəni ümumtürk və Avropa dilləri bazasından gedir.

Yeni terminlərin yaradılması üçün Azərbaycan dili hər cür imkanlara malik olsa da, diqqət nədənsə dilin daxili imkanlarından çox, alınma sözlərə yönəldilir. Söhbət ümumişlək sözlərin, qədim abidələrimizdə, dialekt və şivələrimizdə işlənən dialektizmlərin və ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsullarından istifadə etməklə sözlərin terminləşməsindən gedir.

Azərbaycan dilində terminlərin yaradılması və zənginləşdirilməsi dedikdə bu dilin özünəməxsus müstəqil söz yaradıcılığı prosesi başa düşülməlidir. Akademik M.Şirəliyev də xalq dilini termin yaradıcılığında əsas mənbə hesab edirdi: “Canlı xalq dilində, onun lüğət tərkibində həyat və məişət, adət və ənənə, təsərrüfatçılıqla bağlı istənilən qədər sözlər yaşamaqdadır. Ədəbi dildə isə bunların əvəzində alınma sözlər işlənir”. Əlbəttə, bu istiqamətdə problemlər hələ də qalmaqdadır. Milli söz və şəkilçilərimiz ola-ola, ehtiyac olmadan alınmalarla dili ağırlaşdırırıq”(1,84).

Y.V.Çəmənəminlinin fikrincə, dil axtaran gərək camaat arasında gəzsin, dolaşsın, öyrənə bilsin. Əsl dilimiz elimiz içində danışılmaqdadır. Heç şübhəsiz ki, müəllif italyansayaq küçə dilini nəzərdə tutmayıb. S.Sadiqova da yazır ki, əgər biz elmi dilimizi inkişaf etdirmək istəyiriksə, xalqın dilində olan zəngin lüğət ehtiyatını toplamalı, ondan termin yaradıcılığında hərtərəfli istifadə etməliyik. Bu fikir sanki keçən əsrin əvvəllərində deyilib: axı xalq dilindəki zəngin söz ehtiyatı hələ keçən əsrin 20-30-cu illərindən toplanmağa başlanıb, bu istiqamətdə çox sanballı əsərlər yazılıb, dialektoloji lüğətlər çap olunub. Qalır həmin lüğətlərdən termin yaradıcılığında istifadə etmək.

Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində terminyaratmanın müxtəlif üsulları göstərilir:

M. Qasimov Azərbaycan dilində 5 terminyaratma yolunun olduğunu qeyd edir:

Semantik üsul; morfoloji üsul, sintaktik üsul; kalka üsulu; sözlərin qısaldılması və ixtisarı üsulu(2,121).

Y.V.Breus isə üç əsas termindüzəltmə üsulunu müəyyənləşdirmişdir: 1.Sintaktik üsul; 2.Leksik üsul; 3.Semantik üsul.

Azərbaycan dilçilərinin, o cümlədən bizim də təsnifatımız demək olar ki, M. Qasimovun fikirləri ilə üst-üstə düşür. Biz Azərbaycan dilində əsasən bu yollarla termin yaratmağın mümkün olduğunu zənn edirik:

1)Semantik üsul; 2)Morfoloji üsul; 3)Sintaktik üsul ; 4)Kalka üsulu ; 5) Sözlərin ixtisarı və qısaldılması (abreviaturalar).

Terminyaratma sahəsində Türkiyə dilçiliyində də qiymətli tədqiqatlar mövcuddur. Bunlardan biri də Türkiyə dilçisi Həməzə Zülfükarın kitabı sayıla bilər(3,65). Alim Türkiyə türkcəsində termin yaratma yolları kimi 7 üsul göstərir:

1.Terminyaratmada örnəkalmının rolu(analoji üsul). Bu üsulla bir terminin səs və quruluş xüsusiyyətlərini nümunə alaraq başqa terminlər yaratmaqdır. Alimin fikrincə, bəzən dilin qayda-qanunlarına zidd olaraq terminlər də yarana bilər. Alim buna nümunə kimi “quzey” terminini göstərir. Türk dillərində bütün sözlər ahəng qanununa tabe olmalıdır. Bu termin isə tabe deyil. Ona görə ki, “güney” termininə bənzətmə yolu ilə düzəlmişdir(3,159).

2. H. Zülfükar terminyaratmada 2-ci məhsuldar üsul kimi sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə terminyaratmanı göstərir. Bu üsul bütün dünya dillərində ən məhsuldar üsuldur.

3.Sözlərin birləşməsi ilə(sintaktik yolla) termin yaratma. H. Zülfükar Türkiyə türkcəsində bu yolla terminyaratmada 1940-cı ildən sonra daha intensiv istifadə olduğunu qeyd etmişdir. Alimin fikrincə, bu üsul sözləri birləşik yazmaqla alınma terminlərə qarşılıq tapma imkanlarından biridir. Alimin bu fikirlərində də böyük həqiqət vardır. Rus dilindəki coğrafi terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığının tapılmasında bu üsul əvəzəldilməzdir. Məsələn,*подмыв- yuyulubovulma; падыва- yuyulubovulma; пром- göy qurşağı; расселение-əhalinin yerləşdirilməsi; глубиномер - gərginlikölçən; və s. (4,30-32).*

4. H. Zülfüqar 4-cü üsulu belə adlandırır: “Kelime türlerini dəyişdirme”. Bu üsulla isim olan bir söz sifət kimi işlənir. Bunun tərsi də mümkündür. Bir növ Azərbaycan dilinin terminologiyası ilə desək konversiya üsulu. Alim bu üsula bir çox nümunələr göstərmişdir. Onların içərisində coğrafi termin kimi “sıra dağlar” termini də vardır.

¹ BSU

5. Beşinci üsul isə alim tərəfindən “Genel dilden kelime aktarma” adlanır. Bu üsulla dilə daxil olan anlayışların adlandırılmasında yad dillərdən alınma sözlərdən istifadə olunur. Bütün dünya dillərində bu üsul məhsuldardır.

6. Altıncı üsul kimi H. Zülfükar çox doğru olaraq “Halk ağızlarından kelime aktarma” adlandırır. Bu üsulla dialektlərdən alınmış sözlər termin funksiyası yerinə yetirir. Azərbaycan terminoloji sistemində coğrafi terminlərin böyük bir qismi məhz dialektlərdən alınmış leksik vahidlər hesabına zənginləşir.

6. Tarixi türkdilli mətnlərdən söz alınıb termin yaratmaq da terminyaratma üsullarından biri sayılır. Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, Azərbaycan dilində işlənən bir neçə coğrafi terminə M. Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” də və “Kitabi –Dədə Qorqud” da da rast gəlinir.

7. Müasir türk dillərindən alınmış terminlər. Bu üsul daha çox müstəqillik illərində aktivləşmişdir.

“Bütövlükdə terminüzəltmə sistemi çox mürəkkəb bir orqanızdır; elə bir orqanizm ki, formal komponentlər (terminüzəltmə üsulları və terminüzəltmə vasitələri) eləcə də terminüzəltmə mənbələrinin semantik strukturu ilə ən sıx əlaqədə olan terminüzəltmə vasitələrinin müxtəlif mənalara aid komponentlərin elmi və texniki dilin mövcud olduğu bir dövrdə daha çox intişar tapıb”(5).

Müasir Azərbaycan dilində semantik üsulla coğrafiya terminlərinin yaranması dilimizin daxili imkanları hesabına baş verir. Semantik üsulda sözün semantik yükü artır, yəni məna genişlənir. Dilimizdə belə sözlərin sayı minlərlədir. Belə terminlər semantik konversiya yolu ilə yaranır. Belə ki, zaman-zaman yeni coğrafi adlar, anlayışlar meydana gəlir və bu anlayışların yeni dil vahidləri ilə ifadə olunması bəzən, sadəcə olaraq mümkün olmur. Buna görə də yeni yaranan anlayışların ifadə olunması üçün dilin hazır materialından istifadə etmək lazım gəlir. Semantik üsulla söz yaradıcılığı dildə kəmiyyət dəyişmələri deyil, keyfiyyət dəyişmələri hesabına reallaşır. Yəni eyni səs qabığına malik olan dil vahidləri - sözlər müxtəlif mənalara ifadə etməklə dilin lügət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Bu proses dilin terminoloji qatında özünü daha çox göstərir və dilin daxili imkanları hesabına ayrı-ayrı anlayış və məfhumların ifadə olunmasını asanlaşdırır.

“Təbiətdə baş verən hadisələrin əlamətləri əsasında terminlərin yaradılmasına Azərbaycan dilində də rast gəlinir. “Xəzri” – Abşeronun şimal tərəfindən əsən külək subyekt üçün dənizin sərinliyi (soyuqluğu) ilə assosiasiya yaratdığına görə belə adlandırılıb(6,15).

M. Qasımov yazır ki, yeni anlayışları yalnız mövcud sözlərlə ifadə etmək üsulu bəzən sözün semantik yükünü artırır. Semantik üsul termin yaradıcılığında həmişə tətbiq olunan bir üsuldur. Semantik üsul hal-hazırda öz aktuallığını itirməmişdir (2,122). Alimin fikirləri bu gün üçün də aktualdır. Azərbaycan dilində semantik üsulla yaranan terminlər sahə terminologiyasında müxtəlif anlayışları ifadə edir. Sözlərdə bir neçə cür məna növü mövcuddur: :denotativ və siqnal mənalara, həqiqi və məcazi mənalara, konkret və mücərrəd mənalara. Terminologiyada sözlərin mənasının dəyişdirilməsində semantik üsuldan daha geniş istifadə edilir. Dilimizdə vaxtilə semantik üsulla yarana bir çox sözlər termin kimi işlədilmiş, indi isə o, öz fəallığını itirmişdir. Buna səbəb elm və texnikanın sürətlə inkişaf etməsidir. “Dünyada hər bir anlayışı ayrı-ayrı xüsusi sözlərlə ifadə edən heç bir dil yoxdur və ola da bilməz. İnkişaf əlaqədar olaraq meydana çıxan yeni-yeni anlayışların ifadəsi üçün çox zaman yeni söz axtarılmayıb, dildəki mövcud sözün mənası dəyişdirilməklə bu və ya başqa məfhum ifadə olunur”(7,385).

Azərbaycan dilində semantik cəhətdən terminlərin yaranması prosesində alınmaların da böyük rolu vardır. Müasir Azərbaycan dilində ilkin mənalardan uzaqlaşmış yeni mənalara qazanaraq semantik dəyişməyə məruz qalmış əşya və anlayışların bu və ya digər əlamətlərinin başqa məfhumla köçürülməsi yolu ilə əmələ gələn terminlər çoxdur. Sözlərin yeni yaranan mənalara əvvəlkindən o dərəcədə uzaqlaşır ki, artıq yeni terminlərin yaranmasından bəhs etmək lazım gəlir.

M. Qasımov semantik üsulun ilk dövrlərdə terminyaratmada həlledici rol oynadığını qeyd etmişdir. Alim bunu belə izah edir: “Elm təşəkkül edən zaman elmi idrakın ümumi inkişafı elə bir şəkildə idi ki, termin yaradıcılığını sözlə anlayışın uyğunluğu deyil, müəyyən oxşarlıqlar təyin edirdi”(2,122).

Semantik üsulun əsas mahiyyəti sözlərə yeni məzmun əlavə edilməsidir. Bu və ya digər sözün mənasının dəyişdirilməsi isə onun məna çalarlıqlarından birinə əsaslanır.

M. Qasımov sözün semantikasının inkişafında üç əsas prosesin müşahidə olunduğunu qeyd edir: 1. Adı məişət sözlərinin terminləşməsi; 2. Sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; 3. Yeni məcazi mənalara hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi (2,91).

Semantik yolla terminyaratmanın əsas avantajı ondan ibarətdir ki, bu üsul lügət tərkibinin kəmiyyətcə çoxalmasının qarşısını alır və bir leksik vahidin müxtəlif anlayışlara yaradır.

“Dil yalnız leksik cəhətdən yeni söz kimi meydana çıxan vahidlər hesabına deyil, həm də əvvəlcədən mövcud olan sözlərin mənacə dəyişməsi və yeni anlayış, yeni məfhum ifadə olunur. Bu yolla dil məzmunca daxilən zənginləşir. Bir forma ilə iki və daha artıq məzmun bildirir. Lakin bu o demək deyildir ki, sözlərin semantik inkişafı dilin lügət tərkibinə heç bir təsir göstərmir. Əksinə, yeni məna almış sözlər dilimizdə mövcud olan müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girərək lügət tərkibini yeni tipli ifadələrlə zənginləşdirir”(8,239).

Semantik üsulla yaranan terminlər ümumişlək söz kimi ilkin ifadə etdiyi mənanı itirərək yeni leksik vahid kimi çıxış edir. Semantik üsulla yaranan söz terminologiyasının müxtəlif sahələrində işlənərək fərqli semantik mənalara ifadə edir. Azərbaycan dilinin coğrafi terminoloji sistemində semantik yolla yaranan terminlərə az da olsa rast gəlirik. Məsələn,

Axın

Coğrafi termin: mayenin və qazın müəyyən istiqamətdə mexaniki hərəkəti(hava axını, çay axını)

Ümumişlək söz: sürətlə axan su, sel. Çayın axını ilə üzmək(9,78).

Fizika termini: Məftildə elektrik cərəyanının hərəkəti.

Aşırım

Ümumişlək söz: Dağın beli, dağın aşıb keçmək üçün yararlı yeri. “Aşırımları aşdı, keçirilmələri keçdik, özünün Ruma yetirdi”(“Koroğlu” I c. s. 101)

Coğrafi termin: dağ massivində və ya dağların qovşağında, yolunda keçid üçün əlverişli, nisbətən alçaq sahə.

Bal

Ümumişlək söz: Arıların çiçək və meyvə şirəsindən hasil etdikləri şirin maddə. “Bal tutan barmaq yalar”(9,211).

Musiqişünaslıq termini: Böyük rəqs gecəsi(fr.)

Coğrafiya termini: Təbii hadisələrin(zəlzələ, külək və s.) intensivliyinin və gücünün ölçü vahidi. Məsələn, zəlzələ 12 ballıq intensivlik şkalası.

Bal-leksik vahidi termin kimi alınma, ümumişlək söz kimi milli mənşəlidir.

Çirkənmə

Ümumişlək söz: çirk olmaq, çirkli olmaq, kirlənmək. “Bunlar əmmamələrini dəsmala büküb qoymuşdular başlarına ki, çirkənməsin və tozlanmasın”(9,487)

Coğrafiya termini: təbii və ya antropogen mühit üçün xarakterik olmayan, onlara zərər yetirən fiziki, kimyəvi, bioloji maddələrin həmin mühitə daxil olması.

Dərə

Ümumişlək söz: biki dağ və ya təpə arasında eləcə də düzənlikdə uzun dərin çuxur(9,532).

Coğrafiya termini: yer səthinin uzunsov, başlanğıcdan sonuna doğru meyilli relief forması.

Dil

Coğrafiya termini: dəniz, göl, böyük çaylar sahil zonasından suyun içərilərinə doğru uzanmış alçaq, ensiz və hamar səthli quru zolaq.

Ümumişlək söz: danışma qabiliyyəti, nitq. “Dili olmasa gözünü qarğalar dikdə”(məsəl)

Anatomiya termini: İnsan və onurğalı heyvanların ağız boşluğunda olub, qidanın çeynəlinib udulmasına kömək edən və onun dadını bildirən, insanda isə əlavə olaraq danışq səslərinin əmələ gəlməsində iştirak edən orqan. (9,624).

Образование географических терминов семантическим путем в современном

Азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Одним из способов терминообразования современного Азербайджанского языка является образование географических терминов семантическим путем.

В языке встречается множество географических терминов, созданных семантическим способом. Такие термины образуются путем семантической конверсии. Так как, временами появляются новые географические названия, понятия, и обозначения этих понятий новыми языковыми единицами иногда бывает невозможным. Словообразование семантическим способом реализуется не за счет количественных изменений в языке, а за счет качественных. То есть слова, обладающие одинаковой звуковой структурой, обозначая разные значения, обогащают словарный состав языка.

При написании статьи используются различные научные источники.

Ключевые слова: термин, семантический, способ, география, словообразование.

The creation of geographical terms by semantic way in modern Azerbaijani language

SUMMARY

One of the methods of term creation in Azerbaijani language is semantic ones. There one a plenty of terms that are formed by this method. Such terms are formed vian semantic conversion. More precisely, when new geographical names and meanings enter the science, it is sometimes impossible to express them with the help of new language units. Word creation by semantic way becomes real when the language changes its quality. It means that word possessing same voice cover, enriches the vocabulary of the language by expressing variants meanings.

Different scientific resources are used while writing the article.

Key words: term, semantic, method, geography, word creation.